

DOI 10.36074/logos-24.11.2023.63

РОЗВИТОК КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

ORCID ID: 0000-0002-5178-3581

Кравченко Ірина Миколаївна

канд. пед .наук, доцент
*КЗО Ліцей №1 с. Петропавлівська Борщагівка
Бучанського району Київської області*

ORCID ID: 0000-0002-0810-036X

Смікал Вікторія Олексіївна

канд. пед .наук, доцент
*КЗО Ліцей №1 с. Петропавлівська Борщагівка
Бучанського району Київської області*

Москаленко Оксана Павлівна

учитель вищої категорії, старший учитель, заступник директора
*КЗО Ліцей №1 с. Петропавлівська Борщагівка
Бучанського району Київської області*

УКРАЇНА

Сучасні суспільно-політичні та соціально-економічні чинники розвитку українського суспільства, як ніколи, вимагають формування критично мислячої людини. Основною умовою для успішної самореалізації учня як особистості, громадянина і професіонала освітньою реформою на засадах Концепції Нової української школи визначено десять ключових компетентностей, в основі яких лежить критичне мислення [4]. Отже, актуальність дослідження питань, пов'язаних з формуванням критичного мислення в учнів не викликає сумніву.

Аналіз наукових робіт вчених із України та інших країн також свідчить про збільшений інтерес до проблеми розвитку критичного мислення учнів. Цей інтерес виявляється у дослідженнях таких авторів, як К. Баханова, І. Большакова, І. Бондарук, Б. Блум, Д. Брунер, О. Варзацька, М. Вашуленко, В. Вітюк, М. Векслер, Р. Джонсон, І. Кашуб'як, Д. Клустер, Н. Ларіонова, А. Лякішева, В. Мисан, О. Оліяр, Л. Пироженко, О. Пометун, О. Савченко, І. Суценка, Л. Терлецька, С. Терно, Д. Халперн та інші.

Проте, яке мислення вважається критичним, які прийоми, методи критичного мислення існують, з якого віку слід починати його формувати? Це ті питання, які найбільше хвилюють науковців і вчителів-практиків.

О. Пометун описує критичне мислення як набір розумових стратегій і процедур, які потребують вільного використання людиною високорівневих мисленневих операцій. Ці стратегії використовуються для обробки інформації, формулювання обґрунтованих висновків, оцінювання та ухвалення рішень. Дослідниця вказує, що формування критичного мислення – це складний процес, який розпочинається з ознайомлення з інформацією і включає кілька послідовних етапів: сприйняття інформації з різних джерел, аналіз різних точок зору, вибір власної позиції, порівняння з іншими точками зору, вибір аргументів для підтримки обраної позиції; весь процес завершується прийняттям конкретного рішення [5].

До основних рис і принципів критичного мислення вчені включають: незалежність та індивідуальність; уявлення, що інформація служить не

останнім, а лише вихідним пунктом для критичного мислення; початок критичного мислення завжди пов'язаний із визначенням та осмисленням проблеми; акцент критичного мислення робиться на досягненні переконливої аргументації; його первинним аспектом є соціальне мислення [5].

Науковці вважають, що критично мисляча людина вміє: визначати проблему, перевіряти отриману інформацію, визначати наявність підтексту в інформації, враховувати інші точки зору, синтезувати отримані знання, робити висновки і приймати відповідні найбільш доцільні рішення [6].

Проте постає питання, з якого віку стає можливим розвиток критичного мислення, чи може критичне мислення бути характерним для учнів початкової школи, чи не зарано говорити про розвиток критичного мислення у молодших школярів?

У минулому деякі вчені, такі як С. Рубінштейн, Ж. Піаже, В. Штерн та інші, дійсно сприймали з певним сумнівом можливість розвитку критичного мислення учнів початкових класів. Вони вважали, що в цьому віковому періоді більшість школярів виявляють наслідувальність, низький рівень самоконтролю, емоційність та образність мислення. Тому вони вважали, що проблема розвитку критичного мислення учнів початкових класів є передчасною.

У той же час в психолого-педагогічній теорії все більше встановлювалася ідея, що формування критичного мислення можливе вже на початковому шкільному етапі. Д. Клустер, один із засновників теорії критичного мислення, вважає, що у першокласників вже є достатньо життєвого досвіду і знань для цього. Існують дослідження, які підтверджують можливість формування критичного мислення учнів молодшого шкільного віку відповідно до їхніх вікових особливостей.

Аналіз робіт, наприклад, О.В. Белкіної-Ковальчук та А.С. Байрамова, розкриває особливості розвитку критичного мислення учнів початкових класів під час вирішення спеціальних завдань, що включають виявлення непорозумінь і помилок. А.С. Байрамова, зокрема, виділяє три рівні прояву критичності мислення у молодших школярів: 1) рівень критичності, «що зароджується»: суб'єкт помічає, що в зображенні об'єкта пізнання допущені помилки, невідповідності, але він ще не в змозі їх осмислити, пояснити; 2) рівень критичності, «що констатує»: суб'єкт знаходить допущені в об'єкті пізнання невідповідності, помилки, але не прагне розкрити джерело їхнього виникнення (характерно для учнів перших і других класів); 3) рівень критичності, «що коригує»: суб'єкт не тільки усвідомлює частини, деталі об'єкта пізнання у взаємозв'язку взаємозалежності й виявляє допущені в них помилки, безглуздості, але й розкриває причини їхнього виникнення, а також указує шляхи і засоби їхнього усунення [2].

Розвиток критичного мислення учнів початкових класів вивчається також з погляду А.І. Ліпкіної і В.М. Сінельнікова. Зокрема, В.М. Сінельніков виділив у молодших школярів дві основні форми критичності та самокритичності: ті, які виявляються в пізнавальній діяльності, при вирішенні мислительних завдань, і ті, які виявляються при оцінці поведінки, якостей особистості [2].

Сучасні дослідження вказують на те, що молодший шкільний вік є найсприятливішим для розвитку критичного мислення. У цьому віці діти виявляють високий рівень допитливості, вони цікавляться не лише фактами, але й суттєвими властивостями об'єктів і явищ, причинно-наслідковими зв'язками та закономірностями. Також важливо відзначити відсутність стереотипів мислення у цьому віці, що створює сприятливі умови для розвитку критичного мислення.

Отже, ще з 1 кл вчитель повинен розвивати критичне мислення своїх учнів на уроках, застосовуючи відповідні технології, методи, прийоми.

Основою технології критичного мислення школярів стала триетапна структура уроку. Зокрема, А.Кроуфорд, В.Саул, С.Метьюз, Д.Макінстер виокремлюють три фази такого уроку: актуалізація, побудова знань, консолідація [1, 3]. І.О.Кашуб'як розробила власну структуру уроку розвитку критичного мислення: 1) Етап актуалізації знань та мотивації навчальної діяльності учнів (На цьому етапі концентрується увага учнів на проблемі та викликається інтерес до теми уроку). 2) Етап сприймання й осмислення навчального матеріалу в процесі практичної діяльності (Відбувається ознайомлення учнів з темою, очікуваними навчальними результатами, виконання практичних завдань). 3) Етап консолідації знань, умінь і навичок (На цьому етапі відбувається застосування ЗУНів відповідно до очікуваних результатів уроку, узагальнення, підбиття підсумків, оцінювання, рефлексія) [1].

О.І.Пометун основними етапами уроку при використанні технології критичного мислення вважає вступну, основну та підсумкову частини. Вступна частина уроку триває близько 5-7 хвилин і має ще одну назву «виклик», що за своєю сутністю є етапом актуалізації та мотивації навчання. На цьому етапі при застосуванні технології розвитку критичного мислення дуже важливо, щоб вчитель виконував роль провідника, стимулюючи школярів до роздумів. Вчитель має говорити менше, більше надавати слово учням. Діти залучаються тут до процесу згадування того, що знають з цієї теми, відбувається аналіз власних знань і уявлень, визначення рівня власних знань. На цьому етапі здобуті раніше знання переходять на рівень усвідомлення, стають основою для отримання нових. І з психологічної точки зору це дуже важливо, тому що знання стають міцнішими і осмисленішими, якщо вони отримуються в межах того, що дитина вже знає і розуміє [6]. Завершується цей етап повідомленням теми уроку, очікуваними результатами. Тут важливо, щоб учні усвідомили власну мету навчання.

Основна частина уроку триває 25-35 хв. На цьому етапі учні експериментують, аналізують отриманий досвід, переглядають свої очікування і висловлюють нові, осмислюють новий теоретичний матеріал, відстежують хід власних думок, роблять висновки, зв'язують зміст уроку з власним досвідом, відпрацьовують уміння і стратегії мислення. На цьому етапі є два дуже важливі елементи. Це індивідуальний пошук учнів і обмін ідеями у групах [6].

Підсумкова частина уроку триває близько 10 хв. Це рефлексія. Загалом, на цьому етапі ми узагальнюємо основні концепції, тлумачимо визначені ідеї, обмінюємося своїми думками, виражаємо особисті погляди, тестуємо ці ідеї на практиці, формулюємо додаткові питання, робимо висновки та узагальнення щодо вивченого матеріалу.

Вважається, що третій етап уроку є найважливішим у розвитку критичного мислення школярів. Необхідною складовою ефективного критичного мислення є мотивація учнів до навчання. Процес рефлексії сприяє розвитку внутрішньої мотивації у молодших школярів, відмінної від початкової зовнішньої мотивації, яку ініціює вчитель. Ситуації, що виникають під час уроку, допомагають дітям усвідомлювати свої успіхи та недоліки. Внутрішня мотивація виявляється сильнішою, оскільки вона базується на усвідомленому прагненні до досягнення успіху, бажанні виправити помилки та використовувати адекватні методи і прийоми. Рівень рефлексії завжди впливає на рівень мотивації.

Саме на цьому етапі молодші школярі розвивають уміння резюмувати, підсумовувати інформацію, висловлювати складні ідеї, почуття, уявлення в кількох словах, свідомо співвідносити нову інформацію з уже відомою [3, 6].

Хоча науковці підкреслюють на важливості саме третього етапу уроку у розвитку критичного мислення, методи і прийоми розвитку такого мислення використовуються на усіх етапах.

Зокрема, на першому етапі уроку, на етапі «виклик» доцільно застосовувати такі прийоми і методи, як асоціативний куц, кошик ідей, кубування, займи позицію, правильні та хибні висловлювання, мозкова атака. Ці прийоми і методи сприятимуть концентрації уваги школярів на певній проблемі, сприятимуть аналізу, синтезу, порівнянню, розвитку інтересу до певної теми та ін.

На другому етапі уроку – основній частині – можна застосовувати асоціативний куц, мозкову атаку, 6 капелюхів, дерево передбачень, кубування, кластер, займи позицію, бортовий журнал, метод 6 W, «Фішбоун», таблицю «З-Х-Д», прес та ін. У цілому ці прийоми та методи мають сприяти розвитку у учнів здатності розуміти суть своєї діяльності, формуванню навичок логічного висновку на основі самостійного об'єднання здобутої інформації, здатності до узагальнення та формулювання самостійних суджень, а також вмінню побудови переконливої аргументації та ін.

На етапі рефлексії доречними будуть такі прийоми і методи розвитку критичного мислення, як: асоціативний куц, сенкан, кластер, метод ПМЦ, діаграма Венна, двосторонній щоденник, Т-таблиця, займи позицію, прес, читання з маркуванням, бортовий журнал, РОФТ, «Фішбоун», шість капелюхів, кошик ідей, метод 6 W, таблиця «З-Х-Д» та ін. Використання даних прийомів і методів сприятиме вмінню узагальнювати навчальний матеріал, здійснювати рефлексію, самооцінювання.

Досить цікавим для учнів, що й підвищує їх мотивацію до навчання, є метод «6 капелюхів». Цей метод дозволяє так би мовити «розкласти думки по полицках», відокремити фантазії від фактів, логіку від емоцій, бажане від дійсного. Цей метод доречно застосовувати під час етапу рефлексії, підбиття певних підсумків. Цей метод дозволяє обговорити проблему з різних боків. Обираючи капелюх певного кольору, учні мають дотримуватись і певного типу мислення. Кожен колір має своє призначення. Білий капелюх пов'язаний з неупередженим, об'єктивним мисленням. Учень, який «приміряє» на себе цей капелюх, має називати цифри, факти, об'єктивну інформацію, тобто бути, як «комп'ютер». Червоний капелюх асоціюється з емоціями, почуттями, тому учні в цьому капелюсі висловлюють свої емоції щодо певної теми, відверто можуть висловлювати свої думки. Чорний капелюх зобов'язує учнів шукати негативні сторони певної теми, проблеми, щось несправедливе, помилкове. Жовтий капелюх зобов'язує учнів розглядати певне явище, тему, проблему з позитивної точки зору, надавати позитивні оцінки тому, що обговорюється. Зелений капелюх символізує творчість, появу нових ідей, тому учні, які «одягнули» цей капелюх, зобов'язуються шукати альтернативу, нові рішення, можливості розвитку подій. І синій капелюх символізує контроль і організованість. Тому учень у синьому капелюсі підводить підсумки того, що було сказане, за можливості визначає напрямок для подальшого обговорення [6].

Зокрема, метод «6 капелюхів» можна використати на уроці літературного читання у 2 кл. під час опрацювання польської народної казки «Оселедець і камбала». Тут учнів доречно поділити на 6 груп, кожній групі дати капелюх

певного кольору із завданнями. Так група у білому капелюсі шукатиме в тексті певні факти, які відповідають дійсності (наприклад, зміна камбалою кольору, міграція риб, зокрема лосося). Група у червоному капелюсі отримає завдання висловити свої емоції, почуття від казки. Що сподобалось у творі? Група в чорному капелюсі шукатиме негативні події в казці. Група у жовтому капелюсі має надати відповідь на питання про те, що на їх думку, гарного відбулось у казці. Група у зеленому капелюсі має подумати і запропонувати іншу кінцівку казки. Наприклад, щоб відбулось, якби риби не погодились обрати королем оселедця чи щоб було, якби риби погодились на повторні змагання, оскільки камбала на перші не встигла. І група у синьому капелюсі має доповідати останньою, оскільки має підвести підсумки. Має сказати, чому вчить ця казка, що засуджує, які висновки можна зробити з прочитаного.

Цікавим прийомом розвитку критичного мислення є й сенквейн – вірш, написаний за певними правилами. Доречно використовувати на етапі рефлексії, підбиття підсумків, оскільки основна його мета – це навчити учнів знаходити в темі найсуттєвіші елементи, робити певні висновки, формулюючи їх дуже стисло. Учням, як правило, на етапі підведення підсумків, пропонується написати сенквейн до основного поняття уроку, теми чи тексту. Вірш містить п'ять рядків. У першому рядку зазначається поняття, якому присвячений цей вірш, і зазвичай це слово-іменник. У другому рядку слід записати два слова-прикметника, якими можна описати дане поняття. Третій рядок – це три дієслова, які показують, що робить це поняття або що з ним відбувається. Четвертий рядок – це фраза з чотирьох слів, що передає наше ставлення до даного поняття. І п'ятий рядок – одне-два слова-асоціації, або почуття, пов'язані з цим поняття [6].

Зокрема, учням 2 кл з предмету «Я досліджую світ» по завершенню вивчення тем «Які властивості має вода», «Як мандрує вода» можна запропонувати скласти сенквейн до поняття «вода». Може вийти такий вірш:

Вода
Прозора, безбарвна.
Тече, замерзає, випаровується.
Джерело життя на Землі.
Повітря

На уроках математики, зокрема, в початковій школі себе добре зарекомендував прийом розвитку критичного мислення «Прес», метою застосування якого є навчити школярів чітко, стисло і аргументовано формулювати і висловлювати свою думку з певного питання. Перше, що пропонується учням (позиція) – висловити і пояснити свою думку, погляд, починаючи з фрази «Я вважаю, що ...». Друге – це обґрунтування. Пропонується навести причину, докази на підтримку вашої позиції, починаючи словами «Так є, тому, що ...». Третє – це приклад. Учням пропонується навести приклад, факти, докази, починаючи фразою «Наприклад, ...». Четверте (висновки) – учням пропонується узагальнити свою думку, зробити певний висновок, починаючи словами «Отже, я вважаю ...». У результаті такої роботи учні відпрацьовують чітку позицію щодо певної проблеми, теми, яка обговорювалась [1].

Даний прийом добре себе зарекомендував під час розв'язування задач у 2 кл. Як приклад, така задача: У Миколки 8 цукерок, а у Діани – на 4 цукерки більше. Скільки цукерок у Діани? Розв'язування задачі учнем: Я вважаю, що ця задача розв'язується за допомоги дії додавання: $8 + 4 = 12$. Так є тому, що в

умові сказано «... на 4 більше», а ми знаємо, щоб збільшити – треба додати. Наприклад, накреслити в зошиті два відрізки, перший завдовжки 8 см, а другий – на 4 см довший. Яка буде довжина другого відрізка? $8 + 4$. Отже, якщо в умові задачі сказано «на ... більше», то ми виконуємо дію додавання.

Висновки. Отже, не будь-яке мислення є критичним. Критичне мислення відповідає певним критеріям і характеристикам. Найбільш сприятливим для формування критичного мислення є молодший шкільний вік. Вже з 1 кл. вчитель може починати його формувати. Для цього є великий інструментарій. Працювати над формуванням і розвитком критичного мислення молодших школярів можна на будь-якому етапі уроку, проте вчені та вчителі-практики вважають найважливішим у цьому процесі саме третій етап - етап рефлексії, оскільки необхідною складовою ефективного критичного мислення є мотивація учнів до навчання. Процес рефлексії сприяє розвитку внутрішньої мотивації у молодших школярів, відмінної від початкової зовнішньої мотивації, яку ініціює вчитель.

Список використаних джерел:

- [1] Кашуб'як, І.О. (2019). Розвиток критичного мислення молодших школярів під час узагальнення математичного матеріалу. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 17. Теорія і практика навчання та виховання*, (30), 80 – 86.
- [2] Ларіонова, Н.Б. (2019). *Розвиток критичного мислення молодших школярів в умовах Нової української школи*. Харків: Друкарня Мадрид
- [3] Лякішева, А.В., Вітюк, В.В. & Кашуб'як, І.О (2022). *Кейсбук методів і прийомів технології розвитку критичного мислення в Новій українській школі*. Луцьк: ФОП Іванюк В. П.
- [4] *Нова українська школа. Концептуальні засади реформування загальної освіти*. (2016). Вилучено з: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>
- [5] Оліяр, М. (2022). Розвиток критичного мислення молодших школярів у процесі вивчення предметів мовно-літературної освітньої галузі. *Освітні обрії*, (1), 114 – 118.
- [6] Пометун, О.І & Сущенко, І.М. (2016). *Навчаємо мислити критично*. Дніпропетровськ: Ліра